ePublishing

The Gleaner

Vol 6 (1968)

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΟΜΙΛΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»

ΕΤΟΣ ΣΤ'
ΤΟΜΟΣ 6
ΤΕΥΧΗ 31-36
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ
1968

Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού

Louis Coutelle

doi: 10.12681/er.9444

Copyright © 2016, Louis Coutelle

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Coutelle, L. (2016). Παρατηρήσεις πάνω στο Χειρόγραφο του Διαλόγου του Σολωμού. *The Gleaner*, *6*, 33–42. https://doi.org/10.12681/er.9444

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 26/01/2026 03:41:37

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Ὁ Πολυλᾶς δημοσίευσε τὸν Διάλογο ἀπὸ ἀντίγραφο ποὺ τοῦ ἔστειλε ὁ Γ. Τερτσέτης. Ὁ ἴδιος ὁ Τερτσέτης τὸ εἶχε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Πήλλικα. Τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ βρίσκεται μαζὶ μὲ τὰ σολωμικὰ χειρόγραφα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄλλο ἀντίγραφο δὲν εἶναι γνωστό.

Ὁ ἐκδότης τῶν Εὑρισκομένων προσθέτει στὸ ἔργο τὴν ἑξῆς σημείωση:

«Ἐνῶ τὸ βιβλίο ἦταν ἕτοιμο νὰ δημοσιευθῆ, ἔλαβα ἀπὸ τὸν Κυρ. Γ. Τερτσέτη τὸ ἑξῆς σύγγραμμα τοῦ Σολωμοῦ, καὶ χαίρομαι ὅτι ἐπρόφτασα νὰ τὸ προτάξω, ὡς προοίμιον, εἰς τὰ ποιήματά του».

Τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ ἦταν τότε πολὺ γνωστὸ στοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς Ἑπτανήσου. Γιατί, ἂν ἦταν, ὁ Πολυλᾶς δὲν θὰ τὸ ὀνόμαζε «τὸ ἑξῆς σύγγραμμα». Ἐπὶ πλέον ὁ ἴδιος γράφει πάνω στὸ χειρόγραφο :

«Τοῦ Σολωμοῦ· μοῦ τὸ ἔστειλε ὁ Κύριος Γεώργιος Τερτσέτης τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1859».

Ἂν τὸ ἔργο ἦταν γνωστό, ἢ ἔστω ἡ ὕπαρξή του, τὰ λόγια «Τοῦ Σολωμοῦ» θὰ ἦταν περιττά. Δὲν τὰ γράφει ὁ Πολυλᾶς πάνω στὰ ἄλλα ἀντίγραφα ποὺ πῆρε ἀπὸ ἄλλους φίλους τοῦ ποιητῆ. [1]

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἴμαστε βέβαιοι —παρὰ ὅσα γράφτηκαν— πὼς τὸ νεανικὸ αὐτὸ ἔργο εἶχε ξεχαστῆ σχεδὸν ἐντελῶς, ὅταν ὁ Τερτσέτης ἔστειλε στὸν Πολυλᾶ τὸ ἀντίγραφο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ὁ ἀντιγραφέας δὲν εἶναι, φυσικά, ὁ Τερτσέτης. Ὁ πρῶτος ἐκδότης δὲν εἶχε λόγο νὰ μᾶς πῆ τ' ὄνομά του, ἂν ἤξερε ποιὸς ἦταν. Πιθανὸν καὶ νὰ μὴν τὸν ἤξερε. Μπορεῖ νὰ ἐνόμιζε τότε ὅτι τὸ ἀντίγραφο ἦταν γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα του ποὺ ἀνέφερα (βλ. σημ.) μᾶς βεβαιώνει πὼς ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Τερτσέτη ἦταν πρόσφατη, τὸ Μάϊο 1859, καὶ πὼς δὲν τοῦ εἶχε γράψει ἀκόμα ὁ παλιὸς φίλος τοῦ Σολωμοῦ. Ἴσως λοιπὸν τὸ Σεπτέμβρη δὲν ἤξερε ἀκό-

1. Ὁ Πολυλᾶς εἶχε μάθει πρόσφατα, τὸ 1859, τὴν ὕπαρξη τοῦ ἔργου, δὲν ἤξερε ὅμως τὸ περιεχόμενο (ἀνέκδοτο γράμμα του πρὸς τὸν Τερτσέτη τῆς 2. 5. 1859 Ν.Ε., στὴν κατοχὴ τοῦ κόμιτα Νικολάου Α. Κομούτου, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ δῶ γιὰ τὴν πολύτιμη συνδρομή του στὴν ἐργασία αὐτή. Παρακάτω μνημονεύω τὸ γράμμα ἄλλες τρεῖς φορές).

μα τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Τερτσέτη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ τὸ ἀλλιῶς περίεργο γεγονός, ὅτι ὁ Πολυλᾶς δημοσιεύει σὰν νὰ ἦταν σημειώσεις τοῦ Τερτσέτη τὶς δύο σημειώσεις μέσα στὸ ἀντίγραφο, γραμμένες ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ τὸ κύριο κείμενο, καὶ ποὺ δὲν μποροῦν ἑπομένως νὰ εἶναι τοῦ Τερτσέτη.

Γιὰ τὴν ἀνωμαλία αὐτὴ παρουσιάζονται ἄλλες δύο ἐνδεχόμενες ἐξηγήσεις. Ἴσως ὁ Πολυλᾶς ἐνόμιζε πὼς τὸ ἀντίγραφο εἶχε γίνει κατὰ παραγγελία τοῦ Τερτσέτη : καὶ τότε βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ εἶχε φροντίσει καὶ τὶς σημειώσεις, μ' ὅλο ποὺ δὲν τὶς ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἴσως, πάλι, ὁ Πολυλᾶς δὲν ἔδωσε σημασία στὴν ἀσήμαντη γιὰ τὴν ἔκδοση λεπτομέρεια αὐτή, καὶ μάλιστα τὴν ὥρα ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀπασχολημένος μὲ τὰ πολλὰ προβλήματα τοῦ τυπογραφείου : τὸ βιβλίο θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὰ πιεστήρια σὲ λίγες βδομάδες.

Γιὰ μᾶς ὅμως ἡ λεπτομέρεια εἶναι σημαντική, γιατὶ ἂν ἡ πρώτη σημείωση δὲν ὀφείλεται στὸν Τερτσέτη, ἀλλὰ στὸν παλιό, ἄγνωστο ἀντιγραφέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Πήλλικας πῆρε τὸ ἀντίγραφο, τότε προφανῶς διαβάζεται μὲ πολὺ διαφορετικὸ τρόπο :

«Ἔγραψε τὸν Διάλογον ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824. Σώζεται τὸ ἀντίγραφον, ἀτελές, ὡς κάτω θέλομεν σημειώσει, τὸ ὁποῖον φίλος τού τις ἀντέγραψε κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του· ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσε τὸν Διάλογον —τὸν δημοσιεύομεν κατὰ τὸ ἀντίγραφον τοῦτο».

Ἀναγκαζόμαστε νὰ δεχθοῦμε πὼς ὅποιος ἔκανε τὸ ἀντίγραφο εἶχε σκοπὸ νὰ δημοσιεύση τὸν Διάλογο (καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Πολυλᾶ).

Αὐτὸ δίνει κάποια μεγαλύτερη σημασία στὴν τελευταία ἔκφραση τῆς σημείωσης. Γιατὶ πραγματικὰ τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» ξενίζει ὅταν διαβάζεται σὰν νὰ ἦταν τοῦ Τερτσέτη, ἢ γραμμένο γιὰ λογαριασμό του : ὁ ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ, τὸ 1859, εἶναι ὁ Πολυλᾶς καὶ ὄχι ὁ Τερτσέτης. Βέβαια ὁ Τερτσέτης θὰ αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νὰ διαβιβάση στὸν Πολυλᾶ ὅσες πληροφορίες θὰ εἶχε, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπαιρνε τὸν τίτλο τοῦ ἐκδότη. Οὔτε καὶ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐξηγήσουμε τὴν δυσκολία αὐτή, λέγοντας πὼς ὁ ὑποτιθέμενος ἀντιπρόσωπος τοῦ Τερτσέτη θὰ ἔγραψε κάπως ἀόριστα, χωρὶς νὰ δώση στὸ ρῆμα τὴν κυριολεκτικὴ σημασία του. Κάθε ἄλλο. Ὁ ἀντιγραφέας μάλιστα εἶχε ἀρχίσει τὴ σημείωση μὲ τὶς λέξεις «Σημείωσις τοῦ ἐκδότου», ποὺ τὶς ἔσβυσε ὁ Πολυλᾶς. Τὸ ρῆμα «δημοσιεύομεν» εἶναι λοιπὸν κυριολεξία. Προσθέτω, ὅτι οἱ ἴδιες λέξεις βρίσκονται καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης σημείωσης στὸ χειρόγραφο,

ὅπου ὁ Πολυλᾶς ἐπίσης τὶς ἔσβυσε. Δὲν εἶναι καθόλου πιθανὸν νὰ εἶναι ὁ Τερτσέτης ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐκφράσεις αὐτές. Ἐνῶ ὅλα ἐξηγοῦνται εὔκολα ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἀντίγραφο εἶχε ἑτοιμαστῆ γιὰ ἄλλη, προγενέστερη ἔκδοση, ποὺ δὲν πραγματοποιήθηκε.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει, λοιπόν, νὰ ἀπορρίψουμε τὴν εἰκασία κατὰ τὴν ὁποία ὁ Τερτσέτης θὰ εἶχε παρακαλέσει κάποιο φίλο νὰ τοῦ ἀντιγράψη, γιὰ νὰ ἱκανοποιήση τὸν Πολυλᾶ, τὸ ἀντίγραφο ποὺ τοῦ εἶχε δώσει ὁ Πήλλικας. Καθιστᾶ πολὺ πιὸ πιθανὴ ἀκόμα τὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ ἀντίγραφό μας εἶναι πραγματικὰ τὸ ἴδιο ποὺ εἶχε στὰ χέρια του ὁ Πήλλικας. Μποροῦμε, ἐξάλλου, νὰ εἴμαστε πιὰ βέβαιοι γι' αὐτό, γιατὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Πήλλικα. Ἡ γραφὴ καὶ τὸ ὀρθογραφικὸ σύστημά του μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἕνα γράμμα του, ἀνέκδοτο, τοῦ 1836 : ταιριάζουν μὲ ὅσα παρατηροῦμε στὸ χειρόγραφο.[1]

Φτάσαμε, λοιπὸν, στὸ πρῶτο συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἀντίγραφο ἦταν προορισμένο γιὰ μιὰ ἔκδοση ποὺ στὸ τέλος δὲν ἔγινε, καὶ ὅτι ὁ Σπ. Πήλλικας ἔλαβε μέρος στὴν προετοιμασία της.

Θὰ προσπαθήσουμε νὰ εἰκάσουμε πότε περίπου ἐργάστηκε ὁ τελευταῖος.

Ὁ Σπ. Πήλλικας γεννήθηκε στὴν Πόλη τὸ Νοέμβρη τοῦ 1805. Δὲν ξέρουμε πότε ἦρθε στὴ Ζάκυνθο. Ὁπωσδήποτε ἔμαθε τὰ γράμματα ἐκεῖ. Πῆγε ὕστερα στὴ Γενεύη τὸ 1829, γιὰ νὰ σπουδάση νομικά. Ἐκεῖ ἔμεινε ὥς τὸ 1835. Ὕστερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἐγκατέλειψε τὴν πρωτεύουσα μόνο στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅταν πῆγε γιὰ θεραπεία στὸ Παρίσι, ὅπου πέθανε τὸ 1861.

Στὴν ἀθηναϊκὴ περίοδο ὁ Πήλλικας εἶναι πολυάσχολος· δικηγόρος καὶ καθηγητὴς τῆς νομικῆς πρὶν ἀκόμα ἱδρυθῆ τὸ Πανεπιστήμιο Ὄθωνος. Ὕστερα γίνεται στὸ νέο ἵδρυμα καθηγητής, κοσμήτωρ τῆς νομικῆς, πρύτανις καὶ τελικὰ ἐκλέγεται βουλευτὴς τοῦ Πανεπιστημίου. «Ἐπὶ εἴκοσι πέντε ἔτη ἀόκνως καὶ εὐσυνειδήτως μυήσας εἰς τὰ μυστήρια τῆς ποινικῆς ἐπιστήμης τοὺς νέους Ἕλληνας», ἔγραψε ἕνα ποινικὸ σύστημα (ποὺ ἔμεινε ἀδημοσίευτο), καὶ συνεργάστηκε «εἰς τὴν ἐκπόνησιν τῶν ἀστικῶν νόμων καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων μετὰ τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ».[2]. Ὁ Ὄθων τὸν συμβουλευόταν συχνὰ καὶ τελικὰ τὸν ἔπεισε νὰ δεχθῆ τὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης. Δὲν φαίνεται πιθανὸ νὰ

1. Ὀφείλω καὶ τὸ γράμμα αὐτὸ στὶς φιλικὲς φροντίδες τοῦ κόμιτα Ν.Α. Κομούτου.

2. *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, σελ. 524-526.

εἶχε τότε καιρὸ ἢ διάθεση γιὰ νὰ φροντίση τὴν ἔκδοση τοῦ σολωμικοῦ Διαλόγου.

Ἀποκλείεται ἐξίσου ἡ περίοδος τῶν σπουδῶν στὴ Γενεύη, ὄχι μόνο γιατὶ ὁ νεαρὸς Πήλλικας θὰ εἶχε ἀσφαλῶς ἄλλες ἀπασχολήσεις, ἀλλὰ προπάντων γιατὶ ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ δημοσίευση γίνεται «κατὰ ἀντίγραφον καμωμένο κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Δὲν μποροῦσε στὸ ἐξωτερικὸ νὰ ἀντιγράψη χαρτιὰ ποὺ εἶχε ὁ Σολωμὸς στὴν κατοχή του : τὸ ἐπιχείρημα ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ περίοδο.

Πολὺ πιὸ πιθανὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ πρώτη περίοδος, τῆς Ζακύνθου: τότε ζοῦσε κοντὰ στὸν ποιητὴ καὶ μποροῦσε νὰ ἀντιγράψη τὰ χαρτιά του. Ἦταν βέβαια πολὺ νέος ὁ Πήλλικας —19 χρόνων ὅταν γράφτηκε ὁ Διάλογος τὸ 1824, 24 χρόνων ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Μὰ ἦταν τόσο ἔξυπνος ποὺ εἶχε τραβήξει τὴν προσοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Λόρδου Γκίλφορδ καὶ ὑποτίθεται πὼς δὲν ἔμενε ξένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κίνηση γύρω του.[1]

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν τὸ δεύτερο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἔκδοση ἔπρεπε νὰ γίνη στὴν περίοδο 1824-1829.

Μποροῦμε ἀμέσως νὰ προσθέσουμε καὶ τρίτο συμπέρασμα, ἀρκετὰ περίεργο : Ἂν ἀπωλέσθησαν ὁρισμένα μέρη τοῦ ἔργου, αὐτὸ πρέπει νὰ συνέβη ἀμέσως μετὰ τὸ γράψιμο, τὸ πολὺ τέσσερα-πέντε χρόνια ἀργότερα. Αὐτὸ γιατὶ ἡ σημείωση ποὺ μᾶς δίνει τὴν πληροφορία δὲν εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν Τερτσέτη τὸ 1859, ὅπως νομίζει ὁ καθένας, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Πήλλικα πρὶν ἀπὸ τὸ 1829 :

«[Σημείωσις τοῦ ἐκδότου] : Ἕως ἐδῶ τελειώνουν τὸ πρῶτο, δεύτερο καὶ τρίτο τετράδιον· δὲν εὑρέθη τὸ τέταρτο, ἴσως λείπει καὶ πέμπτο· τὸ ἀκόλουθο εἶναι τὸ ὑστερινό».

Εἴπαμε πὼς ὁ Πολυλᾶς ἀντικατέστησε τὴν πρώτην ἔκφραση μὲ τὶς λέξεις «Σημ. Κυρ. Γεωργ. Τερτσέτη». Πάνω στὸ διαστρεβλωμένο αὐτὸ κείμενο στηρίζεται ἡ κοινὴ ἄποψη, πὼς ἡ σημείωση γράφτηκε μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ, καὶ πώς, ὅταν ἔψαξαν μέσα στὰ χαρτιά του,

1. Τὸ χαρτὶ ποὺ χρησιμοποίησε φέρνει τὸ ἔκτυπο «ΒΑΤΗ», καὶ ἡ ποιότητά του ἀκόμα δείχνει τὴν ἀγγλικὴ προέλευσή του : ἄλλο ἐπιχείρημα γιὰ νὰ τοποθετηθῆ ἡ ἀντιγραφὴ στὴ ζακυννινὴ περίοδο, γιατὶ τότε ὁ Πήλλικας μποροῦσε πιὸ εὔκολα νὰ προμηθευτῆ τέτοιο χαρτί. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως δὲν εἶναι ἀτράνταχτο, ἐπειδὴ τὸ χαρτὶ αὐτὸ ἔμεινε ἀρκετὰ κοινὸ γιὰ πολλὰ χρόνια, καὶ ἐπὶ πλέον ὁ ἀντιγραφέας θὰ μποροῦσε νὰ τὸ εἶχε πάρει μαζί του ὅταν ἔφυγε γιὰ τὴν Γενεύη.

δὲν βρῆκαν ἀπὸ τὸν Διάλογο παρὰ μόνο τὸ γνωστὸ κομμάτι. Πρέπει τώρα νὰ ἀλλάξουμε γνώμη πάνω στὸ βασικὸ αὐτὸ σημεῖο. Ἀποκαταστάθηκε τὸ σωστὸ κείμενο τῆς σημείωσης, ἀποκαλύφτηκε ὁ πραγματικὸς συντάκτης της, περιορίστηκε ἡ χρονολογία σὲ μιὰ περίοδο ἐντελῶς διαφορετική : δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς παλιᾶς γνώμης.

Ἀπὸ τὴν χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου πηγάζει τώρα ἄλλο, πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα. Δὲν φαίνεται πιθανὸ τὸ κείμενο νὰ εἶχε ἑτοιμαστῆ γιὰ δημοσίευση τὴν ἐποχὴ αὐτή, χωρὶς τὴν συγκατάθεση τουλάχιστο τοῦ συγγραφέα. Γιατὶ βέβαια ὅσο ἔμενε ὁ ποιητὴς στὴ Ζάκυνθο, ὅποιος φίλος του θὰ ἤθελε νὰ ἀναλάβη τὴ δημοσίευση θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ ζητήση ἄδεια.

Μόνο ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Πήλλικας ἐνεργοῦσε κρυφὰ, μποροῦμε νὰ ἀποφύγουμε τὸ πρόβλημα αὐτό, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς συνέπειές του. Θὰ ἐξετάσουμε λοιπὸν τὶς σχέσεις τοῦ Πήλλικα μὲ τὸν Σολωμὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν πιθανότητα τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης εἰκασίας.

Οἱ σχέσεις αὐτὲς πρέπει νὰ ἦταν στενὲς ὅταν ὁ Σολωμὸς ἔγραφε τὸν Διάλογο. Κατὰ τὸν Κωνστ. Παλατιανὸ οἱ πληροφορίες μας πάνω στὴ χρονολογία τοῦ Διαλόγου προέρχονται ἀπὸ τὸν Τερτσέτη καὶ τὸν Πήλλικα : «ὁ Διάλογος (—) γραφεὶς (—) περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1824, ὡς μᾶς διαβεβαιοῦσιν οἱ Τερτσέτης καὶ Πήλλικας».[1] Ἡ πηγὴ τοῦ Κ. Παλατιανοῦ μοῦ εἶναι δυστυχῶς ἄγνωστη.

Ἐπίσης ὁ κ. Ζώρας θεωρεῖ πὼς ὁ Πήλλικας ἦταν καλὰ πληροφορημένος πάνω στὸ Διάλογο, καλύτερα ἀκόμα ἀπὸ τὸν Τερτσέτη.[2]

Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλᾶ ποὺ ἀναφέραμε μᾶς βεβαιώνει ὅτι πραγματικὰ ὁ Πήλλικας ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ :

«mi conviene ricorrere agli amici veri ed intelligenti dell' illustre uomo, per attingere notizie sulla sua vita, sopratutto sull' epoca enteriore all' anno 1828. Voi col signore Pillica eravate fra gli eletti amici del Conte, e perciò voi potrete assistermi più che altri».

Συνδεόταν λοιπὸν στενά. Μὰ μποροῦμε πιὸ συγκεκριμένα νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ Πήλλικας ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιγράψη, πρὶν ἀπὸ τὸ 1829, τόσες σελίδες τοῦ Σολωμοῦ.

1. «Ἰόνιος Ἀνθολογία» 1934, σελ. 198.

2. *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, Β', σελ. 88.

Σώζεται ἕνα γράμμα τοῦ Σολωμοῦ (τὸ Φ 212 ΕΒΕ) γραμμένο πάνω σ' ἕνα κομμάτι χαρτὶ ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ τοῦ Πήλλικα. Στὸ μπρὸς μέρος διαβάζεται μιὰ φράση ἀπὸ τὴ σημ. 6 τοῦ Ὕμνου, καὶ στὸ πίσω μέρος μιὰ παράγραφος ἀπὸ τὴ μικρὴ διατριβὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς σημειώσεις στὸ ποίημα. Οἱ διαγραφὲς δείχνουν πὼς τότε ὁ Πήλλικας ἔγραφε καθ' ὑπαγόρευση τοῦ Σολωμοῦ. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ξέρουμε ὅτι τὸ γράμμα γράφτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1825.[1]

Ἀκόμα περισσότερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἕνα ἄλλο γράμμα τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ 1827, πρὸς τὸν ἴδιο τὸν Πήλλικα.[2] Τὸν παρακαλεῖ νὰ πάη τὴν ἄλλη μέρα, ὅπως εἶχε πάει καὶ τὴν προηγούμενη, γιὰ νὰ «γράψη καθ' ὑπαγόρευσή» του, κάτι ποὺ «θὰ τὸ ἀντιγράψη κατόπι σπίτι του στὸ καθαρό»:

«Caro te, fa il tuo possibile per venire a mezzogiorno, o a un' ora per scriver qualche cosa, perchè cosi faremo più presto. E' meglio che ti detti in fretta come abbiamo fatto jeri, e poi che tu metta in netto in casa tua — Sarà bene che tu non vada in casa a pranzare, ma pranzi qui, per non perder tempo. Deh! non mancare; in ogni modo mandami una risposta col latore».

Dionisio Salamon

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι ὁ Πήλλικας ἀνῆκε στὴ μικρὴ ὁμάδα τῶν ἀφοσιωμένων φίλων τοῦ Σολωμοῦ, ὅπως ἦταν ὁ Μάτεσης, ὁ Στράνης, ὁ Γ. Δὲ Ρώσσης. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος τοῦ εἶχε ἀναθέσει νὰ ἀντιγράψη τὰ αὐτόγραφα τοῦ Διαλόγου, τὰ ὁποῖα ξέρουμε ὅτι «φίλος τού τις ἀντέγραψεν κατὰ παραγγελίαν τοῦ ποιητοῦ καὶ πρὸς χρῆσιν του». Ὁ Πήλλικας θὰ ἀποσιωπᾶ τὸ ὄνομά του ἀπὸ μετριοφροσύνη.

Φαίνεται λοιπὸν ἀπίθανο πὼς ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ δημοσιεύση κρυφὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου φίλου του καὶ ἔτσι νὰ κινδυνεύση νὰ μαλώση ἀνεπανόρθωτα μαζί του.

Θὰ ἀπορρίψουμε ὁριστικὰ τὴν εἰκασία αὐτή, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε ἀποφασίσει ὁ ἴδιος νὰ τυπώση τὸν Διάλογο τὸ 1825. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὁ κ. Ζώρας, βασιζόμενος πάνω σὲ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Στράνη (γράφει, πρὸς τὸν Γεώργιο Δὲ Ρώσση, ἀσφαλῶς

1. Βλ. Λ. Πολίτης, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 1949, Ἰούλιος-Αὔγουστος, σελ. 169.

2. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Γ. Στρατήγη, «Παναθήναια» 11, (1905-6) 201-2.

Ἄς δεχτῆ καὶ ἀπὸ δῶ τὶς εὐχαριστίες μου ὁ κ. Λ. Πολίτης ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὸ γράμμα αὐτό.

ἐκ παραδρομῆς). Στὸ γράμμα αὐτό, ἀφοῦ μίλησε γιὰ τὴν ἔκδοση ποὺ ἑτοίμαζε τότε τῆς Ὠδῆς στὸν Μπάιρον, ὁ Σολωμὸς προσθέτει τὰ ἑξῆς : «Ξέρεις πὼς τούτη τὴν ἀφιερώνω στὸν Γιώργο (Δὲ Ρώσση). Θέλω νὰ ξέρω ἂν θά θελες νὰ σοῦ ἀφιερώσω τὸν Διάλογο». [1] Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι πειστικό, ἔτσι ὅπως εἶναι, καὶ νομίζω ὅτι θὰ γίνη ἀκόμα περισσότερο ὅταν ὑπογραμμιστῆ ὅτι τὸ μισὸ γράμμα εἶναι πάνω σὲ ζητήματα ἐκδοτικά: ἔκδοση τοῦ Ὕμνου, τῆς Ὠδῆς. Γιὰ νὰ ἀναφέρη στὴν ἴδια φράση, πρῶτα τὴν ἀφιέρωση καὶ τὴν ἔκδοση τῆς Ὠδῆς, ὕστερα τὴν ἀφιέρωση τοῦ Διαλόγου, πρέπει ὁ Σολωμὸς νὰ σκεφτόταν τότε νὰ δημοσιεύση καὶ τὸ δεύτερο αὐτὸ ἔργο. Πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ἐπὶ πλέον ὁ κ. Ζώρας ὅτι «δὲν θὰ ἐζήτει τὴν ἄδειαν ἀφιερώσεως ἂν ὁ Διάλογος δὲν ἦταν ἕτοιμος πρὸς ἔκδοσιν». Ὁ ἴδιος συγγραφέας βρίσκει καὶ ἄλλο ἐπιχείρημα στὸ γράμμα τοῦ Γεωργίου Μαρκορᾶ πρὸς τὸν Σολωμὸ τῆς 6ης Ἀπριλίου 1825: «Vedrò dunque assai volentieri il vostro Dialogo sulla lingua, nella speranza, non già che questi Bacalari si emendino, ma che non faccian Proseliti». [2] Μὰ ὑπάρχει πρὸ πάντων ἡ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Ἀντωνίου Μάτεση :

«Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἠξεύροντας πὼς δὲν θέλει ἀργήση νὰ ἰδῇ τὸ φῶς ἕνας Διάλογος τοῦ κ. Κομ. Διονυσίου Σολωμοῦ (—), ἐστάθηκα μακρὰ ἀπὸ τὸ νά τολμήσω νὰ ἐγκίξω τίποτες ἀπ' ὅτι ὁ κ. Σολωμὸς ἐπεχειρίσθη, ὄντας βέβαιος ὅτι ἤθελα μάταια κοπιάσω, καὶ ὁ κόπος μου νὰ μὴν καρποφορήση παρὰ τὴν κοινὴ δυσαρέσκεια, θέλοντας νὰ γράψω μὲ ἄπρακτο καὶ ταπεινὸ ὕφος πράγματα (—) ποὺ ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ κοντῆλι τοῦ κ. Σολωμοῦ λαβαίνουν μιὰν τέτοιαν λάμψι καὶ εὐγένεια». [3]

Τὸ κείμενο αὐτὸ γράφτηκε, κατὰ τὸν Δε Βιάζη, τὸ 1823. Δὲν μποροῦσε λοιπὸν ὁ Πήλλικας, σὰν φίλος τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ἦταν, νὰ φροντίση μιὰ δική του ἔκδοση τοῦ Διαλόγου, κρυφὰ ἀπὸ τὸν ποιητή, τουλάχιστο τὸ 1824-1825.

Φαίνεται ἐξίσου ἀπίθανο, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ὅτι ἀργότερα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἐνδεχομένως ὁ ποιητὴς θὰ εἶχε ἐγκαταλείψει πιὰ τὴν ἐλπίδα νὰ τὸν τυπώση, ὁ Πήλικας θὰ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἔκδοση τοῦ Διαλόγου ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ποιητῆ.

Μᾶς ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε πάρα πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ

1. Χφ. Φ 211 τῆς Ε.Β.Ε. Βλ. μετάφραση ἑλληνική : Λ. Πολίτης, *Σολωμοῦ Γράμματα*, σελ. 20-22, ὅπου ἄλλο λάθος, πιθανῶς τυπογραφικό, στὴν ἀφιέρωση : βλ. καὶ *Αὐτόγραφα Ἔργα* σελ. 592.

2. Ἰόνιος Ἀνθολ., ὁ.ἀ.

3. *Ἅπαντα Ἀντωνίου Μάτεση*, Ζάκυνθος 1881, σελ. 23-24.

ποιητὴς δεχόταν νὰ γίνη ἡ ἔκδοση τοῦ Πήλλικα. Ἀναγκαζόμαστε τότε νὰ δεχθοῦμε τὸ τέταρτο, ἀπροσδόκητο συμπέρασμα, ὅτι ὁ Σολωμὸς συμφωνοῦσε στὴν δημοσίευση ἑνὸς λειψοῦ κειμένου.

Ἡ ἔλλειψη ἑνὸς σημαντικοῦ μέρους τοῦ συγγράμματος μᾶς δίνει ἄλλο συμπληρωματικὸ λόγο γιὰ νὰ υἱοθετήσουμε τὴν ἄποψη αὐτή· ἂν δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Πήλλικας ἤθελε νὰ ἐκδόση τὸ ἔργο χωρὶς τὴν συγκατάθεση τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἀπολύτως ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῆ νὰ τὸ τυπώση ἔτσι ἀτελές, στὰ χρόνια ποὺ συναναστρεφόταν τὸν Σολωμό, χωρὶς τὴν ἄδειά του.

Ἐδῶ παρουσιάζεται μιὰ ἀναπόφευκτη ἐρώτηση. Γιατί ὁ Σολωμὸς δέχτηκε νὰ γίνη μιὰ τέτοια ἔκδοση ; Πῶς δὲν ζήτησε ὁ Πήλλικας ἀπὸ τὸν Σολωμὸ τὰ τετράδια ποὺ «δὲν εὑρέθησαν», ἀφοῦ ἦταν τότε «ἀπὸ τοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τοῦ Σολωμοῦ», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Πολυλᾶ ; Δὲν τὰ εἶχε πιὰ ὁ ποιητής ;

Σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξηγήσω τὴ σοβαρὴ αὐτὴ δυσκολία σκέφτηκα τὰ ἑξῆς, ποὺ ἴσως θὰ φανοῦν παράτολμα.

Ἴσως νὰ μὴν εἶχε τελειώσει ὁ ποιητὴς τὸ ἔργο του, καὶ γιὰ νὰ τὸ δημοσιεύση, νὰ ἔκανε σὰν νὰ ἦταν ἡ ἔκδοση καμωμένη ἀπὸ κάποιο φίλο, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὴν εἶχε φροντίσει καθόλου. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ στὴν πρώτη σημείωση : ...«ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐπεθεώρησεν, οὔτε ἐδημοσίευσε τὸν Διάλογον».

Θὰ ἐπρόκειτο τότε γιὰ «σκηνοθεσία», ἀνάλογη μὲ ὅ,τι ἔγινε γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Rime, καὶ μὲ ὅ,τι βλέπουμε σὲ ὁρισμένα χειρόγραφα τῆς Ὠδῆς. Θὰ εἴχαμε τότε στὰ χέρια μας στὴν πραγματικότητα, τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ ἑτοίμασε ὁ Σολωμὸς μὲ γραμματικὸ τὸν Πήλλικα. [1]

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ τελευταία εἰκασία.

Ὁ τίτλος στὸ χειρόγραφο δὲν μοιάζει νὰ εἶναι προορισμένος γιὰ δημοσίευση τοῦ ἔργου σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος. Διαφέρει ἀπὸ τοὺς τίτλους ποὺ διαβάζουμε στὰ ἄλλα ἀντίγραφα ἀπὸ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ποὺ ἑτοιμάστηκαν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο : τὸ χαρτόδετο τετράδιο τῆς ΕΒΕ μὲ τὰ ἰταλικὰ σονέττα, γραμμένο ἀπὸ τὸν Μάτεση (Φ 209), τὰ Ζ10, Ζ20, Φ92, γραμμένα ἀπὸ τὸν Γ. Δὲ Ρώσση [2] καὶ τὸ ΑΑ1. Ὅλα αὐτὰ τ'ἀντίγραφα παρουσιάζουν, μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, γραμμένα προσεκτικὰ στὸ ἐξώφυλλο. Ἐδῶ ὄχι. Ὁ τίτλος βρίσκεται,

1. Καὶ ὄχι ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο αὐτό.

2. Βλ. *Τρεῖς γραμματικοὶ τοῦ Σολωμοῦ*, «Ὁ Ἐρανιστής», 1967, τ. 25,

μαζὶ μὲ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Δάντε, στὸ πάνω μέρος τῆς πρώτης σελίδας. Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα δὲν δίνεται ἐκεῖ, ἀλλὰ ἕνας ἀριθμός, «(1)», πλάϊ στὸν τίτλο, μᾶς παραπέμπει στὴν πρώτη σημείωση «τοῦ ἐκδότου» : « Ἔγραψεν τὸν Διάλογο ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἰς Ζάκυνθον κατὰ τὸ 1824» κλπ.

Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶχε ἕνα ἐξώφυλλο ποὺ ἔχει χαθῆ. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν εἶχε ποτέ. Τὸ γεγονὸς ἔχει τὴν ἐξήγηση, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅτι ὁ Διάλογος θὰ δημοσιευόταν μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα, σὲ βιβλίο ποὺ δὲν θὰ περιεῖχε μόνο ἔργα τοῦ Σολωμοῦ.

Ξέρουμε ἕνα τέτοιο βιβλίο : εἶναι ἡ Γραμματικὴ τοῦ Γ. Γρασσέττι. Φέρνει, στὸ λειψὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα στὰ χέρια μου, τὸν ἑξῆς τίτλο : «Grammatica della lingua Greca Moderna Seguita da un Dialogo sopra la Lingua e d' un Discorso sulla Metrica de' Moderni Greci. Dal Prof. Gaetano Grassetti, Fascicolo 1, Malta, F.W. Franz, tipografo, 1853».

Εἶχε πεθάνει πιὰ ὁ Γρασσέττι ὅταν τυπώθηκε. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ βιβλίο ἦταν ἕτοιμο γιὰ τύπωμα ἀπὸ τὸ 1825 (βλ. «Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ἐκδ. Μεσολογγίου, «Il traduttore a chi legge».[1] Στὸ ἀντίτυπο ποὺ εἶχα στὰ χέρια μου (παρουσιάζεται σὰν «πρῶτο τεῦχος») βρίσκονται πραγματικὰ ἡ Γραμματικὴ καὶ ὁ Λόγος περὶ Μετρικῆς, ἀλλὰ ὄχι ὁ Διάλογος πάνω στὴ γλώσσα.

Ξέρουμε τί στενὲς σχέσεις εἶχε ὁ Σολωμὸς μὲ τὸν Γρασσέττι γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ὕμνου τὸ 1825 (βλ. Φ211). Μάθαμε ὅτι ὁ Πήλλικας ἔπαιζε κι αὐτὸς ρόλο στὴ σύνταξη τῶν Σημειώσεων. Ξέρουμε πόσα παραδείγματα παρμένα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Σολωμοῦ ἔβαζε ὁ Γρασσέττι μέσα στὴ Γραμματική του. Ὁ Γρασσέττι, ἐπὶ πλέον, συμφωνοῦσε ἀπολύτως μὲ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζει ὁ Σολωμὸς μέσα στὸν Διάλογο. Μοιάζει ἀκόμα καὶ τὸ ὕφος του: «que' Saccentoni che del Volgare presente di Grecia si danno a maestri, e poi colle scritture loro gli appiccano adosso veste non sue e di barbara usanza» (Ὕμνος)· «la Scuola di pedanterie elleniche» (Γραμ.). Δὲν μοῦ φαίνεται καθόλου ἀπίθανο νὰ εἶχε σκεφτῆ ὁ ἐκδότης τοῦ Ὕμνου, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ ποιητῆ, νὰ δημοσιεύση τὸν σολωμικὸ Διάλογο μέσα στὸ βιβλίο του. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται πάρα πολὺ ἀπίθανο νὰ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος πάνω στὸ ἴδιο θέμα δικό του Διάλογο, ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σολωμὸς

1. Ὁ μεταφραστὴς εἶναι ὁ Γρασσέττι.

τελείωνε τὸ ἔργο του. Ἦταν Ἰταλός, τέλος πάντων, ὁ Γρασσέττι, καὶ τὸ γλωσσικὸ εἶναι κατ' ἐξοχήν ζήτημα ἑλληνικό.[1].

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου μᾶς ἔμαθε λοιπὸν πολλά, καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς ἐπιτρέπει ἀπροσδόκητες, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀπίθανες, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑποθέσεις. Ἀπὸ τὴ συζήτηση ποὺ ἐνδεχομένως θὰ προκαλέσουν οἱ παρατηρήσεις αὐτές, ἴσως νὰ μάθουμε ἀκόμα περισσότερα γύρω στὸ θεμελιῶδες αὐτὸ κείμενο.

Louis Coutelle

1. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρῆ κάποια ὑποστήριξη ἀκόμα γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ στὸ ἑξῆς γεγονός : Στὸν ἰταλικὸ τίτλο ὁ Διάλογος πάνω στὴ Γλώσσα προπορεύεται τῆς Μετρικῆς, ἐνῶ στὸ βιβλίο ἡ Μετρικὴ ἀκολουθεῖ ἄμεσα τὴν καθ' ἑαυτὴ Γραμματική. Οἱ κληρονόμοι τοῦ Γρασσέττι, ἴσως, κράτησαν τὸν τίτλο περίπου ὅπως τὸν βρῆκαν στὰ χαρτιά του, ἀλλὰ δὲν διέθεταν τὸ χειρόγραφο τοῦ Διαλόγου, ποὺ βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ Πήλλικα ἢ τοῦ Τερτσέτη. Τὸ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Πολυλᾶ μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε τὸ 1859 τουλάχιστο ἄλλο ἀντίγραφο, παρὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε τότε ὁ Τερτσέτης.